

UOT. 598.2/9

**XƏZƏRİN CƏNUB-QƏRB SAHİLİNƏ NƏSİL VERMƏK ÜÇÜN
QAYIDAN QUŞLARIN BİOTOPLARDAN İSTİFADƏ FORMALARI**

Ə.N.TAĞIYEV
Bakı Dövlət Universiteti
tağiyev_eko@rambler.ru

İlk dəfədir ki, Xəzərin cənub-qərb sahilinə nəsil vermək üçün qayidan quşların biotoplardan istifadə formaları populyasiya səviyyəsində araşdırılıb: hərtərəfli istifadə (ht), yuvalama (yv), yemlənmə (ym), gecələmə (g), dincəlmə (d). Quşların ayrı-ayrı biotoplardan istifadə formalarının öyrənilməsi genetik fondun və təbii bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanması probleminin həlli üçün vacibdir.

Açar sözlər: hərtərəfli, yuvalama, yemlənmə, gecələmə, dincəlmə

Müasir dövrdə ətraf mühitin qorunması və təbii biosenozlardan səmərəli istifadənin elmi əsaslarla həyata keçirilməsi üçün genetik fondu bioloji müxtəliflik səviyyəsində saxlamaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bioloji müxtəliflik haqqında 5 iyun 1992-ci il tarixli Beynəlxalq konvensiya, Beynəlxalq əhəmiyyətli su hövzələrinin, köçəri quşların qorunması konvensiyası (Ramsar, 1971), Azərbaycan Respublikasının 4 iyun 1999-cu il tarixli "Heyvanlar aləmi haqqında", Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitə dair qanunlar toplusu (1,2), "Bioloji müxtəlifliyin və onun genetik fondunun qorunması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 dekabr 2002-ci il tarixli (3) sərəncamının icrasına uyğun olaraq heyvanların trofik və biotopik əlaqəsinə aid tədqiqatların aparılması tələb olunur.

XX əsrin ortalarından etibarən biomüxtəlifliyə və təbii ekosistemlərə insan fəaliyyəti nəticəsində təhlükə törədən amillərin sayı artmış, bitki və heyvan növləri məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdir. 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikasında biomüxtəlifliyin qorunması və davamlı istifadəsinə dair Milli strategiya və Fəaliyyət planı işlənib hazırlanmış və 2010-cu ildə bioloji müxtəlifliyin qorunmasına dair "Qəbələ bəyannaməsi" imzalanmışdır. Ətraf mühitin və biomüxtəlifliyin qorunub saxlanması məsələsi 2007-ci ildə Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə əlavə alt məqsəd kimi əlavə edilmişdir. Cənubi Xəzərin qərb sahilinin ayrı-ayrı biotoplarının geniş zolaqlılığı, ərazinin çoxşaxəliliyi və miqrasiya yollarının qovşağında yerləşməsi mühüm əhəmiyyət

kəsb edir. Ərazi Mərkəzi və Şimali Avropadan, Rusiyanın şimalından, Orta Asiyadan, Yaxın Şərq və Şimali Afrikadan gələn quş növlərinin qısa və uzunmüddətli yaşayış sahələridir. Bu ərazidə növlərin qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı əlaqəsi, ərazidəki biotoplardan müxtəlif məqsədlər üçün faydalanması, yem əlaqələri öyrənilməmişdir. İqlimin qlobal dəyişməsi, təbii ehtiyat və təbii yaşayış sahələrinin istismarı və tənəzzülü ətraf mühitin davamlılığını təmin və inkişaf etdirməyi çətinləşdirir.

Xəzərin cənub-qərb sahili bir çox quşların miqrasiya istiqamətində yerləşir. Quşların bəziləri burada qışlamaq, bəziləri nəsil vermək, bəziləri yuvalama və qışlama yerləri arasında qısamüddətli dincəlmək, bəziləri isə bütün ömürləri boyu oturaq yaşayır.

Xəzərin cənub-qərb sahilinə nəsil vermək üçün qayıdan quşların bəzi növləri kifayət qədər, bəziləri isə zəif öyrənilib. Lakin nəsil vermək üçün qayıdan quşların populyasiya səviyyəsində xüsusi planla öyrənilməsi, həm də ərazidəki biotoplardan istifadə formaları heç öyrənilməyib. Ornitoloji ədəbiyyatda bu ərazidə nəsil verməyə qayıdan quşların biologiyası haqqında olan son məlumatlar Q.T.Mustafayev (6, 7, 8, 9), N.A.Sadıqova (7, 8, 9), İ.R.Babayev (4,5) və Ə.N.Tağıyevin [10] əsərlərində qeyd edilib.

Material və metodlar

Çöl tədqiqatları 2005-2012-ci illərdə aparılıb. Tədqiqatlar Abşeron yarımadasından Astaraya qədər olan ərazini əhatə etməklə marşrut üsulu ilə piyada, atla, mühərrikli və mühərriksiz qayıqlarla və avtomobillə aparılıb. Durbindən və Karl Zeis teleskopundan istifadə olunub. Nəsil vermək üçün qayıdan quşların biotoplardan istifadə formalarını müəyyən etmək üçün aprel, may, iyun aylarında tədqiqatlar aparılıb. Zəngin biotoplar qrupu əsasən Qızılağac körfəzi, Kürün deltası və ona yaxın ərazilərdə müəyyən olunub.

Xəzərin cənub-qərb sahilində aşağıdakı əsas biotoplar qrupunu ayırmışıq:

1. Yulğun bataqlığı
2. Qamış bataqlığı
3. Cığ bataqlığı
4. Çəmənlik bataqlığı (müxtəlif otlar olan bataqlıqlar)
5. Quru yulğun cəngəlliyi
6. Quru qamış cəngəlliyi
7. Böyük Qızılağac körfəzinin akvatoriyası
8. Kiçik Qızılağac körfəzinin akvatoriyası
9. Xəzərin akvatoriyası
10. Sahil qumluqları və qayalıqlar
11. Sahil boyunca olan göllər, gölməçələr və kanallar
12. Böyütkən cəngəlliyi
13. Adalar (kompleks biotoplar qrupu)
14. Yarımsəhra, bozqır, yarğanlar
15. Üzüm plantasiyaları

16. Meyvə bağları
17. Tarla və bostanlar
18. Kənd, qəsəbə, yollar və müvəqqəti tikililər
19. Köhnə platformalar

Nəticələr və onların müzakirəsi

Cənubi Xəzərin qərb sahilinə nəsil vermək üçün qayıdan quşların ərazidəki yulğun bataqlığından istifadə edən 8 növü (*Ardeola ralloides*, *Bubulcus ibis*, *Ardea purpurea*, *Platalea leucorodia*, *Plegadis falcinellus*, *Tringa glareola*, *Glareola pratincola*, *Acrocephalus scirpaceus*) hərtərəfli, 7 növü (*Caprimulgus europaeus*, *Apus apus*, *Merops apiaster*, *Merops superciliosus*, *Riparia riparia*, *Hirunda rustica*, *Delichon urbica*) yem üçün, bir növ isə (*Íxobrychus minutus*) dincəlmək üçün istifadə edir.

Qamış bataqlığı biotopundan istifadə edən 22 növdür. Bunlardan 15 növü hərtərəfli istifadə edir: *Íxobrychus minutus*, *Ardeola ralloides*, *Bubulcus ibis*, *Ardea purpurea*, *Platalea leucorodia*, *Pleqadis falcinellus*, *Himantopus himantopus*, *Tringa glareola*, *Glareola pratincola*, *Childonias hybrida*, *Lusciniola melanopodon*, *Acrocephalus schoenobaenus*, *Acrocephalus palustris*, *Acrocephalus scirpaceus*, *Acrocephalus arundinaceus*. Yem üçün istifadə edənlər 7 növdür: *Caprimulgus europaeus*, *Apus apus*, *Merops apiaster*, *Merops superciliosus*, *Riparia riparia*, *Hirunda rustica*, *Delichon urbica*. Cığ bataqlığından yem üçün istifadə edənlər 11 növdür: *Ardeola ralloides*, *Bubulcus ibis*, *Plegadis falcinellus*; *Himantopus himantopus*, *Caprimulgus europaeus*, *Apus apus*, *Merops apiaster*, *Merops superciliosus*, *Riparia riparia*, *Hirunda rustica*, *Delichon urbica*. *Íxobrychus minutus* cığ bataqlığı biotopundan dincəlmək və yem üçün, *Tringa glareola*, *Glareola pratincola*, *Childonias hybrida*, *Acrocephalus scirpaceus* isə hərtərəfli faydalanırlar.

Quru yulğun cəngəliyindən istifadə edənlər 19 növdür. Bunlardan dincəlmək üçün istifadə edənlər 6 növdür: *Íxobrychus minutus*, *Ardeola ralloides*, *Bubulcus ibis*, *Ardea purpurea*, *Platalea leucorodia*, *Plegadis falcinellus*; hərtərəfli istifadə edənlər də 6 növdür: *Cuculus canorus*, *Hippolais pallida*, *Sylvia atricapilla*, *Sylvia communis*, *Cereotrichas galactotes*, *Luscinia megarhychos*; yem üçün istifadə edənlər 7 növdür: *Caprimulgus europaeus*, *Apus apus*, *Merops apiaster*, *Merops superciliosus*, *Riparia riparia*, *Hirunda rustica*, *Delichon urbica*.

Quru qamış cəngəliyi biotopundan əsasən dincəlmək üçün yararlananlar 6 növ: *Íxobrychus minutus*, *Ardeola ralloides*, *Bubulcus ibis*, *Ardea purpurea*, *Platalea leucorodia*, *Pleqadis falcinellus*; yem üçün istifadə edənlər 7 növ: *Caprimulgus europaeus*, *Apus apus*, *Merops apiaster*, *Merops superciliosus*, *Riparia riparia*, *Hirunda rustica*, *Delichon urbica*; hərtərəfli faydalanırlar isə 6 növdür: *Lusciniola melanopodon*, *Cuculus canorus*, *Acrocephalus schoenobaenus*, *Acrocephalus palustris*, *Acrocephalus scirpaceus*, *Acrocephalus arundinaceus*.

Böyük Qızılağac körfəzinin akvatoriyasından nəsil verməyə qayıdan quşlar əsasən yem üçün istifadə edirlər (8 növ): *Larus melenocephalus*, *Chilonias niger*, *Chilonias leucopterus*, *Chilonias hybrida*, *Sterna hirundo*, *Apus apus*, *Riparia riparia*, *Hirundo rustica*; *Larus genei* bu ərazidən əsasən dincəlmək üçün istifadə edir.

Kiçik Qızılağac körfəzinin akvatoriyasından yem üçün istifadə edənlər 11 növdür: *Chilonias niger*, *Chilonias leucopterus*, *Chilonias hybrida*, *Sterna sandvicensis*, *Sterna sandvicensis*, *Apus apus*, *Riparia riparia*, *Hirundo rustica*, *Delichon urbica*; *Larus melenocephalus*, *Larus genei* bu biotopdan dincəlmək, *Charadrius alexandris* yuvalamaq, *Sterna hirundo* isə hərtərəfli istifadə edir.

Sahil qumluq və qayalıqları biotoplar qrupundan *Falco naumanni*, *Charadrius dubius*, *Himantopus himantopus*, *Galareola pratincola*, *Apus apus*, *Merops apiaster*, *Merops superciliosus*, *Upupa epops*, *Riparia riparia*, *Hirundo rustica*, *Delichon urbica* yem üçün (11 növ), *Tringa glareola*, *Sterna hirundo*, *Caprimulgus europaeus*, *Oenanthe oenanthe*, *Oenanthe pleschanka*, *Oenanthe hispanica* hərtərəfli (6 növ), *Sterna albifrons* yuvalamaq üçün istifadə edir.

Sahil boyu göllər, gölməçələr və kanallar biotoplar qrupundan *İxobrychus minutus*, *Ardeola ralloides*, *Bubulcus ibis*, *Ardea purpurea*, *Plegadis falcinellus*, *Ciconia ciconia*, *Chilonias niger*, *Chilonias leucopterus*, *Chilonias hybrida*, *Sterna albifrons*, *Caprimulgus europaeus*, *Apus apus*, *Merops apiaster*, *Merops superciliosus*, *Riparia riparia*, *Hirundo rustica*, *Delichon urbica* yem üçün (17 növ), *Charadrius dubius*, *Charadrius alexandrinus*, *Himantopus himantopus*, *Tringa glareola*, *Glareola pratincola*, *Sterna hirundo* hərtərəfli yararlanır (6 növ).

Böyütkən cəngəlliyindən *Circus macrourus*, *Falco naumanni*, *Caprimulgus europaeus*, *Apus apus*, *Merops apiaster*, *Merops superciliosus*, *Upupa epops*, *Riparia riparia*, *Hirundo rustica*, *Delichon urbica*, *Luscinia melanopoda*, *Acrocephalus schoenobaenus* yem üçün (12 növ), *Cuculus canorus*, *Lanius collurio*, *Lanius senator*, *Acrocephalus palustris*, *Sylvia atricapilla*, *Sylvia borin*, *Sylvia communis*, *Saxicola torquata*, *Cercotrichos galactotes*, *Emberiza melanocephala*, *Luscinia megarhynchos* hərtərəfli faydalanır (11 növ).

Üzüm plantasiyaları biotopundan *Ciconia ciconia*, *Falco naumanni*, *Caprimulgus europaeus*, *Apus apus*, *Merops apiaster*, *Merops superciliosus*, *Upupa epops*, *Riparia riparia*, *Hirundo rustica*, *Delichon urbica*, *Lanius collurio*, *Pastor roseus* yem üçün (12 növ), *Cuculus canorus*, *Sylvia atricapilla* hərtərəfli faydalanır.

Meyvə bağları biotopundan *Circus macrourus*, *Ciconia ciconia*, *Falco naumanni*, *Apus apus*, *Merops apiaster*, *Merops superciliosus*, *Riparia riparia*, *Hirundo rustica*, *Delichon urbica*, *Pastor roseus* yem üçün (10 növ), *Streptopelia turtur*, *Cuculus canorus*, *Otus scops*, *Caprimulgus europaeus*, *Coracias garrulus*, *Upupa epops*, *Lanius collurio*, *Lanius minor*, *Oriolus oriolus*, *Sylvia atricapilla*, *Sylvia borin*, *Sylvia communis*, *Sylvia mystacea*, *Ficedula parva*,

Muscicopa striata, *Saxicola torquata*, *Luscinia megarhynchos*, *Emberiza melanocephala* hərtərəfli faydalanır (18 növ).

Tarla və bostanlar biotoplar qrupundan *Ciconia ciconia*, *Circus macrourus*, *Falco naumanni*, *Caprimulgus europaeus*, *Apus apus*, *Merops apiaster*, *Merops superciliosus*, *Riparia riparia*, *Hirunda rustica*, *Delichon urbica* əsasən yem üçün istifadə edirlər (10 növ).

Kənd, qəsəbə, yollar, müvəqqəti tikililər biotoplar qrupundan *Falco naumanni*, *Streptopelia turtur*, *Otus scops*, *Antus compestris* hərtərəfli (4 növ), *Caprimulgus europaeus*, *Apus apus*, *Coracias garrulus*, *Merops apiaster*, *Merops superciliosus*, *Upupa epops*, *Riparia riparia*, *Hirundo rustica*, *Delichon urbica*, *Pastor roseus* yem üçün faydalanır (10 növ).

Adalardan (kompleks biotoplar qrupu) hərtərəfli yararlananlar 34 növdür: *ixobrychus minutus*, *Ciconia ciconia*, *Circus macrourus*, *Falco naumanni*, *Burhinus oedipnemus*, *Charadrius dubius*, *Charadrius leschenaulti*, *Charadrius alexandrinus*, *Himantopus himantopus*, *Tringa glareola*, *Glareola pratincola*, *Larus melanocephalus*, *Larus genei*, *Chlidonias niger*, *Chlidonias leucopterus*, *Chlidonias hybrida*, *Sterna hurundo*, *Sterna albifrons*, *Apus apus*, *Coracias garrulus*, *Merops apiaster*, *Merops superciliosus*, *Upupa epops*, *Hirundo rustica*, *Delichon urbica*, *Lanius collurio*, *Lanius minor*, *Oriolus oriolus*, *Pastor roseus*, *Silvia nisoria*, *Muscicapa striata*, *Oenanthe oenanthe*, *Oenanthe pleschanka*, *Luscinia megarhynchos*. Yem üçün istifadə edilənlər isə *Ardeola ralloides*, *Bubulcus ibis*, *Ardea purpurea*, *Caprimulgus europaeus*, *Riparia riparia* növləridir (5 növ).

Köhnə platformalar biotopundan *Larus genei* dincəlmək, *Apus apus* yemlənmək, *Merops superciliosus*, *Upupa epops* hərtərəfli faydalanır.

Yarımsəhra, çöl və yarpaqlar biotoplar qrupundan *Ardeola ralloides*, *Bubulcus ibis*, *Ciconia ciconia*, *Larus melanocephalus*, *Larus genei*, *Otus scops* yem üçün (6 növ), *Circus macrourus*, *Falco naumanni*, *Burhinus oedipnemus*, *Charadrius dubius*, *Charadrius leschenaulti* hərtərəfli istifadə edir (5 növ).

Xəzərin akvatoriyası biotopundan *Larus melanocephalus*, *Larus genei*, *Chlidonias niger*, *Chlidonias leucopterus*, *Chlidonias hybrida*, *Sterna sandvicensis*, *Sterna hurundo*, *Sterna albifrons*, *Acrocephalus schoenobaenus*, *Apus apus*, *Merops apiaster*, *Riparia riparia*, *Hirundo rustica*, *Delichon urbica* yem üçün istifadə edir (14 növ).

Çəmənlik (müxtəlif otlar olan bataqlıqlar) bataqlığından *Ardeola ralloides*, *Bubulcus ibis*, *Ardea purpurea*, *Platalea leucorodia*, *Plegadis falcinellus*, *Ciconia ciconia*, *Charadrius dubius*, *Tringa glareola*, *Glareola pratincola*, *Larus melanocephalus*, *Larus genei*, *Chlidonias niger*, *Chlidonias hybrida*, *Sterna sandvicensis*, *Sterna hirundo*, *Sterna albifrons*, *Apus apus*, *Merops apiaster*, *Merops superciliosus*, *Riparia riparia*, *Hirundo rustica*, *Delichon urbica*, *Acrocephalus schoenobaenus*, *Acrocephalus palustris*, *Acrocephalus scirpaceus*, *Acrocephalus arundinaceus* yem üçün istifadə edir (26 növ).

Beləliklə, Xəzərin cənub-qərb sahilindəki biotoplardan quşların istifadə etməsi aşağıdakı kimidir: adalardan 39 növ (34 növ hərtərəfli, 5 növ yem üçün), çəmənlik bataqlığından 28 növ (27 növ yemə, 1 növ hərətərəfli), meyvə bağlarından 28 növ (10 növ yem üçün, 18 növ hərtərəfli), böyütkən cəngəlliyindən 23 növ (12 növ yemə, 11 növ hərtərəfli), sahil boyu göllər, gölməçə və kanallardan 23 növ (17 növ yem üçün, 6 növ hərətərəfli), qamış bataqlığından 22 növ (15 növ hərtərəfli, 7 növ yemə), quru yulğun cəngəlliyindən 19 növ (6 növ hərtərəfli, 6 dincəlməyə, 7 növ yem üçün), quru qamış cəngəlliyindən 19 növ (7 növ yemə, 6 növ dincəlməyə, 6 növ hərətərəfli), sahil qumluq və qayalıqlarından 18 növ (11 növ yem üçün, 6 növ hərtərəfli, 1 növ yuvalamağa), yulğun bataqlığından 16 növ (8 növ hərtərəfli, 7 növ yemlənmək üçün, 1 növ dincəlməyə), cığ bataqlığından 16 növ (11 növ yem üçün, 4 növ hərtərəfli, 1 növ yem və dincəlmək üçün), Xəzərin akvatoriyasından 14 növ (14 növ yem üçün), üzüm plantasiyalarından 14 növ (12 növ yemə, 2 növ hərtərəfli), yarım səhra, göl və yağanlardan 11 növ (6 növ yem üçün, 5 növ hərtərəfli), Kiçik Qızılağac körfəzinin akvatoriyasından 11 növ (1 növ hərtərəfli, 2 növ dincəlməyə, 8 növ yem üçün), tarla və bostanlardan 10 növ (10 növ yem dalınca), Böyük Qızılağac körfəzindən 6 növ (5 növ yemlənmək, 1 növ dincəlmək), köhnə platformalardan 4 növ (1 növ dincəlmək, 1 növ yem üçün, 2 növ hərtərəfli).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitinə dair qanunlar toplusu/H.S.Bağirovun redaktəsi ilə. Bakı: El–Alliance, 2002, I c., 404 s.
2. Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitinə dair qanunlar toplusu / H.S.Bağirovun redaktəsi ilə. Bakı: El–Alliance, 2002, II c., 424 s.
3. Bağirov H.S. İlham Əliyevin uğurlu ekoloji siyasəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 399 s.
4. Babayev İ.R., Əsgərov F., Əhmədov F. Bioloji müxtəliflik. Xəzərin Azərbaycan hissəsinin suda üzən quşları. Bakı: Nurlar, 2007, 136 s.
5. Babayev İ.R., Şəlifova Ş.H. Xəzərin Abşeron-Qobustan sahil sularında su-bataqlıq quşlarının böyük toplanma yerləri və bu yerlərin neft axınlarına qarşı həssaslığı / Azərbaycan Zooloqlar Cəmiyyətinin I qurultayının materialları. Bakı, 2003, s. 410-414.
6. Mustafayev Q.T., Qafarbəyli K.Ə. Azərbaycanda nəsil verməsi torpaq ilə birbaşa əlaqəli olan quşların taksonomiyası və ekologiyası / Biologiyada Elmi nailiyyətlər mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: BDU, 2006, s. 161-162.
7. Mustafayev Q.T., Sadiqova N.A. Azərbaycanda nəsil verən quşların coğrafi yerləşməsi // Bakı Universitetinin xəbərləri. Təbiət elmləri seriyası. Bakı, 2008, № 1, s. 55-59.
8. Mustafayev Q.T., Sadiqova N.A. Azərbaycanın quşları (təyinedici). Bakı: Çəşmə, 2005, 419 s.
9. Mustafayev Q.T., Sadiqova N.A. Azərbaycan faunasının taksonomiyası və coğrafiyası (onurğalılar) Bakı: BDU, 2011, 207 s.
10. Tağıyev Ə.N. Cənubi Xəzərin qərb sahilində quşların biotopik yerləşməsi. Azərbaycan zooloqlar cəmiyyətinin əsərləri. III c., Bakı: Elm, 2011, s. 308-315.

**ФОРМЫ ПОЛЬЗОВАНИЯ БИОТОПАМИ ВОЗВРАЩАЮЩИХСЯ
НА РАЗМНОЖЕНИЕ ПТИЦ НА ЮГО-ЗАПАДНОЕ ПОБЕРЕЖЬЕ КАСПИЯ**

А.Н.ТАГИЕВ

РЕЗЮМЕ

В работе впервые приведены формы использования биотопов, возвращающихся для размножения популяций птиц на юго-западное побережье Каспия. Установлены биотопы, используемые популяциями каждого вида птиц: для гнездования, питания, отдыха, ночевки, для всестороннего использования в пределах региона. Такой подход необходим для решения проблемы сохранения естественного биоразнообразия.

Ключевые слова: всестороннее, гнездование, кормовые, ночевка, отдых

**USAGE FORMS OF BIOTOPES OF BREEDING BIRDS
WITHIN THE SOUTH-WESTERN COAST OF THE CASPIAN SEA**

A.N.TAGHIYEV

SUMMARY

Usage forms of the biotopes such as overall use within the area, nesting, feeding, sleeping, resting of breeding birds on population level have been studied for the first time. The study of the usage forms of biotopes of breeding birds is essential to solve the problems of genetic fund and conservation of biodiversity.

Keywords: comprehensive, nesting, feeding, sleeping, resting

*Redaksiyaya daxil oldu: 10.01.2013-cü il
Çapa imzalandı: 06.03.2013-cü il*